

МОІСЕСВА Т. М.,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри міжнародних
відносин та права
(Одеський національний
політехнічний університет)

УДК 340:13(094)(470+571)

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-5-1-9>

«РОБОЧІ БУДИНКИ» У ПРАВОВОМУ ПОЛІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (НА МАТЕРІАЛАХ ПОВНОГО ЗІБРАННЯ ЗАКОНІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ)

У статті на основі вивчення документів, розміщених у першому та другому зібраннях Повного зібрання законів (далі – ПЗЗ) Російської імперії, досліджується процес формування нормативно-правової бази діяльності робочих будинків, перші згадки про які в законодавстві датуються 1775 р. Встановлено, що російське законодавство передбачало запровадження робочих будинків двох різновидів: *перші* (змішаного типу) переслідували протилежні цілі – трудової допомоги та боротьби з жебрацтвом; *другі* призначалися для покарання злочинців за незначні правопорушення. Констатовано наявність прогалин у законодавстві в декількох площинах: понятійний апарат; цільове призначення та функції; визначення контингенту робочих будинків. Ці правові колізії зумовили численні питання та непорозуміння в процесі реалізації законодавства в окремих губерніях. Особливу увагу приділено розгляду нормативно-правових актів, що регламентували створення та особливості функціонування робочих будинків для злочинців, які започатковувалися Указом від 3 квітня 1781 р. Нормативним актом передбачалося спрямування в робочий будинок за *злочин* – покражу. Згодом коло потенційних «клієнтів» робочих будинків для злочинців було розширено через порушників паспортного режиму, солдаток (з державних селян) «развратного поведіння» та деякі інші категорії правопорушників. Проаналізовано затверджене 13 січня 1839 р. «Положение о рабочем доме в С. Петербурге», яке дає уявлення щодо загальнодержавних тенденцій до організації подібних установ, оскільки документи такого роду для однотипних закладів були майже ідентичними. Докладно розглянуто види покарання (фізичні, матеріальні) в'язнів робочих будинків за скоєні правопорушення; використання їхньої праці на фортифікаційних роботах; проблеми з реалізацією законодавства на місцевому рівні; кроки центральної влади щодо правового врегулювання цих питань.

Ключові слова: законодавчі та нормативні акти, робочі будинки, злочинці, покарання, виправні заклади.

In the article based on the study of documents placed in the First and Second Collections of the Full Laws of the Russian Empire, the process of formation of the legal framework of activity of workhouses is investigated. It was found that the Russian legislation provided for the introduction of workplaces of two kinds: the first (mixed type) pursued opposite goals – labor assistance and combating begging; others were intended to punish criminals for minor offenses. There are several gaps in the legislation in several planes: conceptual apparatus; purpose and functions; determining the contingent of workhouses. These legal conflicts have led to numerous issues and misunderstandings in the implementation of legislation in individual provinces. Particular attention was paid to the consideration of the normative-legal

acts regulating the creation and peculiarities of the functioning of work houses for criminals, which began with the Decree of April 3, 1781. The normative act provided for the referral to the work house for the crime of theft. Subsequently, the range of potential “clients” of work homes for criminals was expanded at the expense of passport offenders, soldiers (from state peasants) of “depraved behavior” and some other categories of offenders. Analyzed January 13, 1839 approved “Regulations on the workhouse in St. Petersburg”, which gives an idea of national trends in the organization of such institutions, since the documents of this kind for the same type of institutions were almost identical. The types of punishment (physical, material) of prisoners of work houses for crimes committed are examined in detail; use of their work in fortification works; problems with implementation of legislation at the local level; steps taken by the central government to remedy these issues.

Key words: legislative and regulatory acts, workhouses, criminals, punishments, correctional facilities.

Вступ. Робочі будинки виникли ще в XVII ст. в Англії, пізніше отримали поширення в європейських країнах, а в XX ст. – і в Латинській Америці. В російському законодавстві перші згадки подібних установ датуються 1775 р.: Указ Московському Обер-Полицмейстеру «Об учреждении под ведомством тамошней Полиции особой больницы, богадельни и рабочих домов» [1, с. 199] та «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» [2, с. 274].

В українській історіографії робочі будинки розглядаються передусім як елемент становлення пенітенціарної системи. Наприклад, автори О.С. Пироженко, І.О. Левчук, В.В. Росіхін кваліфікують їх як один із видів місць позбавлення волі, що існували в Російській імперії в досліджуваний період [3].

У цьому ж ключі характеризував робочі будинки М.С. Таганцев (російський учений-криміналіст, доктор кримінального права, один із представників класичної школи кримінального права в Росії) [4].

У межах нашого дослідження корисну інформацію містить стаття Т.М. Моїсеєвої [5], в якій здійснено порівняльний аналіз контингенту прядильних, гамівних і робочих будинків.

Водночас доречно зауважити, що в науковому полі недостатньо представлені праці з докладним розбором законодавства, що дало б змогу отримати цілісне уявлення щодо сутності, цілей і призначення робочих будинків, проблемних питань у правовому регулюванні їх створення та функціонування.

Постановка завдання. Метою статті є висвітлення процесу становлення та еволюції нормативно-законодавчої бази діяльності робочих будинків на основі аналізу документів, розміщених на сторінках Повного зібрання законів Російської імперії.

Результати дослідження. У Російській імперії, як і в зарубіжних країнах, робочі будинки переважно були змішаного типу, тобто праця в них використовувалася і як засіб допомоги особам, що бажали працювати (добровільна), і як метод боротьби з жебрацтвом (примусова).

У нормативних актах ці заклади фігурують як «рабочные», або «рабочие». У словнику видавництва Ф.А. Брокгауза та І.А. Єфрона вони диференціюються. Наприклад, «*рабочный дом*» визначається як одна з «главных мер против нищенства», яка «может служить двум близким между собой, но противоположным целям: дать работу бедняку, ищущему заработка, и посадить за работу бродягу, избегающего ее». Що стосується «*рабочего дома*», то він тлумачиться як «одно из мест содержания лиц, приговоренных к лишению свободы» [6].

Знайомство з відповідним законодавством дає нам підстави не погодитися з подібним підходом. Справді, у згаданих нами вище нормативних актах 1775 р. мова йде про «*рабочные дома*»: «в здешнем городе множество молодых лет ленивцов, приобвыкших лучше праздню шататься, прося бесстыдно милостыни, нежели получают пропитание работою: для

такових дабы прекратить им средства к развратной праздности, *учредить работные дома* под ведомством здешней Полиции» (Указ Московському Обер-Поліцмейстеру) [7, с. 199]; «в рассуждении установления и надзирания *работных домов*,... таковые дома заводитъ предписывается *«дабы работою доставить прокормление ниимущим»* («Учреждения для управления губерний Всероссийской империи») [8, с. 274].

Але вже Сенатським указом «О мерах к доставлению пропитания нищим» від 20 квітня 1781 р. передбачалося *«шатающихся в прошении милостыни и работою могущих прокормиться от полиции градской брать и отсылать... в рабочий дом»*. Окрім того, планувалося поширення робочих будинків «на все в Государстве места, ибо скитающиеся за милостынею не в одной здешней губернии находятся» [9, с. 115, 116].

На наше переконання, це є свідченням прогалин у відповідному російському законодавстві в декількох аспектах: **1) понятійний апарат** («работные» – «рабочие»); **2) цільове призначення та функції** (робочі будинки як заклади, що здійснюють соціальну функцію, надають трудову допомогу, або як один з інструментів боротьби з жебрацтвом, де мова йде вже про виховну або виправну функції); **3) визначення контингенту** (безробітні, що шукали роботи, або «ленивцы», яких необхідно було змусити працювати).

Ще більше законодавчої плутанини додало запровадження нового типу робочих будинків (Р.Б. – авт. скорочення) – для *злочинців*, де наголос робився на *виправну*, а скоріше навіть *каральну функцію праці*. Зокрема, Указом від 3 квітня 1781 р. передбачалося спрямовування в Р.Б. за *злочин* – покражу. При цьому виділялося три види покраж (воровства): *грабіж* (воровство-грабеж), *крадіжка* (воровство-кража), *шахрайство* (воровство-мошенничество).

Не вдаючись у тлумачення кожного виду злочину, оскільки це не є предметом нашого дослідження, зазначимо, що за крадіжку на суму нижче 20 карб. передбачалося спрямовування злочинця до робочого дому, де він повинен був відпрацювати суму збитку та 6% зверх цього тому, в кого вкрав.

Якщо людина здійснювала подібне злodianня *вдруге* або *втретє* (на загальну суму нижче 20 карб.), в робочому домі її «очікувало» побиття батою (два, або, відповідно, три удари); аналогічні норми щодо відпрацювання покражі та компенсації скривдженому, окрім того, в робочий будинок передавалося 6% (12% відповідно) суми. Схожі, але більш «м'які» заходи були передбачені за шахрайство [10, с. 108–109].

У більш пізніх нормативних актах коло потенційних «клієнтів» Р.Б. для злочинців поповнювалося через порушників паспортного режиму [11, с. 173], солдаток (з державних селян) «развратного поведения, которые будучи способны к работам, по лености не хотят снискивать трудами пропитание» та інше [12, с. 122–124].

Корисну інформацію для розуміння джерел формування контингенту Р.Б. містить затверджене 13 січня 1839 р. «Положение о рабочем доме в С. Петербурге» (далі – «Положение»), яке дає уявлення щодо загальнодержавних тенденцій до організації подібних установ, оскільки документи такого роду для однотипних закладів були майже ідентичними.

Як впливає з документа, петербурзький робочий будинок «учрежден для людей, *обличенных в воровстве и других преступлениях, <...> но подвергаемых легкому наказанию, <...> причисляется к исправительному заведению» (§§ 1, 4, 20)* [13, с. 52].

До цих «інших» злочинів «Положение» відносило: жінок, «*изобличенных в двукратном корчемстве без насилия*»; засуджених за тасмний ввіз іноземних товарів і вчинення правопорушення чи злочину «*в пьянстве без намерения*»; кріпаків за провини супроти власника чи поліцейські «проступки» (§ 28).

«Положением», серед іншого, регламентувалися умови утримання в'язнів і дисциплінарні санкції.

Наприклад, правилами прийому до Робочого будинку в С. Петербурзі передбачалося відособлене розміщення злочинців із врахуванням статі та ступеня злочину чи провини, «*чтобы осужденные за преступление меньшей степени в первый раз не были помещены с осужденными за преступления большей степени во второй или третий раз*» (§ 34) [14, с. 53–55].

На практиці ці засади виконувалися не завжди, що красномовно підтверджують свідчення сучасників: «в одной из комнат рабочего дома, находящейся почти в земле, длиною в 6 сажен, а шириною в 3, Венинг (член Английского тюремного товариства) нашел 107 человек всякого возраста, без какой-либо работы... В рабочем доме оказались сидящими вместе дети 11 и 12 лет, разбойники, окованные цепями, и 72-летний Тимофей Чеоров, содержащийся уже 22 года... В женских отделениях городской тюрьмы и рабочего дома – то же самое. Распутные женщины, нередко заразительно больные, содержались вместе с лишеными свободы за долги... В этих местах, предназначенных при их учреждении для возможного исправления и смягчения нравов нарушителей закона, широко и невозбранно царили разврат, нагота, холод, голод и мучительство» [15].

Що стосується покарань за порушення дисципліни, то для «буйных, нерадивых и оказывающихся во время пребывания в заведении в дурных поступках» передбачалося застосовувати такі їхні види: а) на вибір наглядача – догана, зменшення норми харчування або заборона на розмови; б) з дозволу тюремного Попечителя – утримання на хлібі і воді; «заключение в уединении с небольшим светом и без света», а в разі необхідності «соразмерное» покарання прутами або батогом (§§ 97, 100) [16, с. 59, 60].

Запровадження нового типу робочих будинків не означало скасування старих. У Сенатському указі від 31 січня 1783 р. «О заведении во всех губерниях для преступников, обличенных в краже, грабеже и мошенничестве, рабочих домов, особых от тех, кои по Учреждению о губерниях назначены, и об употреблении на сие денег из суммы, определенной в каждой губернии на строение» зазначалося, що «сии не меньше для общественной пользы нужны, как и устройство рабочих домов для преступников» [17, с. 860–861].

Незважаючи на відмінність робочих будинків за їхніми цілями, вони повинні були перебувати під наглядом та у віданні Приказу Суспільної Опіки [18, с. 651].

Введення робочих будинків для злочинців викликало непорозуміння на місцях. Про це свідчить зміст Сенатського указу від 31 січня 1783 р. «О заведении во всех губерниях для преступников, обличенных в краже, грабеже и мошенничестве, рабочих домов, особых от тех, кои по Учреждению о губерниях назначены, и об употреблении на сие денег из суммы, определенной в каждой губернии на строение».

Наприклад, Київське Намісницьке Правління просило пояснити, в які саме робочі будинки слід направляти злочинців – у ті, діяльність яких була визначена «Учреждениями для управления губерний Всероссийской империи», чи для правопорушників варто відкрити особливі заклади.

Указ підтверджував необхідність заснування спеціальних робочих будинків для злочинців. При цьому застерігалось, що на їх влаштування не може бути використано суму в 15 000 карб., яка виділялася одноразово з державної скарбниці Приказом Суспільної Опіки в кожній губернії [19, с. 860–861].

Варто зауважити, що створення робочих будинків, які б відповідали своїй назві і призначенню, відбувалося досить сутужно. Аналіз документів, розмішених на сторінках ПЗЗ, свідчить, що на місцях не завжди вистачало можливостей для організації при закладах певної виробничої бази, що зумовлювало використання праці підопічних не на казенних, а на партикулярних (приватних) роботах.

Подібна ситуація склалася, зокрема, в Новгородському робочому домі і вимагала розв'язання. Річ у тому, що на партикулярних роботах засудженим нараховувалося по 6,5 коп. у день (вільнонаймані робітники за таку ж роботу отримували 30–40 коп.). З цієї суми 3 коп. у день виділялися на харчування («кормові») і лише 3,5 коп. зачислялися як заробіток. Якщо ж врахувати, що із «залишку» покривалися збитки за зіпсований інструмент, неважко уявити, скільки, наприклад, слід було відпрацьовувати покращу в 19 карб.

Реакцією влади став Сенатський указ від 7 березня 1783 р., яким Новгородському Намісництву рекомендувалося завести в робочому будинку казенні роботи, а партикулярні оплачувати за нормами для вільнонайманих працівників [20, с. 882–883].

В'язні Р.Б. у ролі дешевої робочої сили використовувалися владою і для реалізації **прагматичних завдань**. Наприклад, за Указом від 13 вересня 1797 р. було прийнято рішення

«осуждаемых... навсегда или временно в смирительные и рабочие дома и другие казенные работы, отправляют к крепостным строениям» [21, с. 735].

Свідченням зацікавленості влади в праці в'язнів є слова Генерал-Ад'ютанта Князева: «... ссылочные невольники для работ везде нужны, где только крепости инженерного ведомства по границам находятся, не иначе же потому, что во многих местах *вольнонаемных людей ни за какие деньги отыскать не можно*, а где оные есть, то *требуемые ими за работу цены столь неумеренны*, что выходят из той соразмерности, в каковой фортификационная сумма находится» [22, с. 174].

Рішення про відправлення в'язнів Р.Б. на фортифікаційні роботи породжувало на місцевому рівні неоднозначну реакцію та багато питань, підтвердженням чому став Сенатський указ від 23 березня 1798 р., в основу якого лягли численні запити місцевих властей, зокрема губернаторів: Селецького (Новоросійська губернія), Аршеневського (Смоленська), Львова (Нижегородська), Мітусова (Новгородська), Зинов'єва (В'ятська), Теплова (Слобідсько-Українська), Ланського (Саратовська) та губернського прокурора Апраксина (Симбірська).

Ознайомлення з Указом дає змогу виокремити найбільш гострі проблеми, що знайшли відображення в зверненнях губернаторів, зокрема такі: – доцільність відправлення на фортифікаційні роботи ув'язнених жінок (зокрема, з маленькими дітьми); – термін утримання та можливість покриття суми покражі шляхом оплати цих робіт; – спроможність казни забезпечити в'язнів «кормовими» грошами, одягом і взуттям; – відповідність ступеня покарання (заслання на віддалені фортеці) та важкості злочину («самомалейшие кражи»); – перспектива закриття Р.Б., оскільки за висилкою невільників «рабочий дом остается празден».

Відповіддю на поставлені питання стало рішення відправляти на фортифікаційні роботи лише чоловіків, «коим положенные за преступления сроки, или те суммы, какие они зарабатывать должны, соразмерны будут расстоянию крепостей от тех губерний, откуда преступники посылаются должны», всіх інших пропонувалося залишати в гамівних і робочих будинках, існування яких повинно було «оставаться в своей силе» [23, с. 171–176].

Як свідчать розглянуті документи, довгий час терміни ув'язнення злочинців в Р.Б. були невизначеними і залежали від того, як скоро останні відпрацюють завдану шкоду.

Спробою врегулювати це питання став Сенатський указ від 31 травня 1816 р., в якому ми виділимо декілька складників. *По-перше*, згадуваний вище злочин-покража на суму нижче 20 карб. поділявся на чотири категорії з диференційованими відповідно до кожної строками ув'язнення та сумами відпрацювання: 1) крадіжка, що не перевищувала 5 карбованців, підлягала суду на «мирской сходке» [24, с. 354] та покаранню «домашним образом, или легким полицейским исправлением» [25, с. 871–873].

Злочин за другою, третьою та четвертою категоріями передбачав заслання в Р.Б. (в повітових містах – на міські роботи) за такими правилами: 2) на суму 5–10 карб. – відпрацювання в Р.Б. суми в 13 карб. 50 коп. за 90 днів; 3) 10–15 карб. – відпрацювання 18 карб. за 120 днів; 4) 15–19 карб. – відпрацювання 27 карб. за 180 днів відповідно. Дні хвороби в загальний термін не зараховувалися.

По-друге, встановлювалися нові норми оплати праці – 25 коп. на день, з яких 10 коп. йшли на харчування та утримання, а залишок (15 коп.) – на відпрацювання шкоди. *По-третьє*, надлишок коштів (зокрема, у випадках, коли ув'язнений використовувався на вільних роботах) спрямовувався на користь Приказу Суспільної Опіки. *По-четверте*, Указ передбачав можливість виплати суми збитку родичами або суспільством, але це не позбавляло злочинця від покарання, хоча воно і було більш «м'яким»: за другою категорією – праця в Р.Б. впродовж 15 днів, за третьою та четвертою категоріями – 20 та 30 днів відповідно. Зароблені кошти в таких випадках повністю передавалися Приказу Суспільної Опіки [26, с. 871–873].

Отже, аналіз наведених нормативних актів свідчить, що Р.Б. для злочинців створювалися і розвивалися як *виправні заклади тюремного типу* за незначні правопорушення.

За «Уложением о наказаниях уголовных и исправительных» 1845 р. робочі будинки поряд із гамівними були «включены в лестницу исправительных наказаний» [27].

Логічним завершенням розвитку Р.Б. для злочинців як елементу каральної системи стало рішення (грудень 1865 р.) щодо їх вилучення з відання Приказів Суспільної Опіки та підпорядкування Губернським правлінням і «Попечительным о Тюрмах Комитетам» [28, с. 310–311].

Висновки. Отже, дослідження (на основі аналізу документів, представлених у першому та другому зібраннях ПЗЗ Російської імперії) процесу становлення та еволюції нормативно-правової бази діяльності робочих будинків дає змогу зробити декілька висновків.

1. Впродовж 1775–1781 рр. було започатковано робочі будинки **двох типів**: заклади для надання трудової допомоги і профілактики жебрацтва (передбачали використання як добровільної, так і підневільної праці) та Р.Б. для злочинців (примусова праця).

2. Профільне законодавство характеризувалося «розмитістю» понятійного апарату, відсутністю чіткості у визначенні контингенту, цілей і призначення робочих будинків. Започаткування робочих будинків двох типів викликало багато питань на місцевому рівні.

3. У створюваних установах залежно від їхнього функціонального призначення праця мала використовуватися як виправний, виховний, каральний чинник або ж як трудова допомога. Окрім того, силами в'язнів Р.Б. для злочинців влада вирішувала і прагматичні завдання.

4. В опрацьованих документах нормативні акти щодо засад діяльності Р. Б. **першого типу** майже не представлені, що дає можливість припустити, по-перше, їхнє незначне поширення (пізніше функцію трудової допомоги перебрали на себе *будинки працелюбства*), а по-друге – те, що головний акцент влада робила на впровадження закладів другого типу (робочих будинків – як складника каральної системи).

Список використаних джерел:

1. Об учреждении под ведомством тамошней Полиции особой больницы, богадельни и работных домов. *Полное собрание законов Российской империи* (далі – ПЗЗ). Собр. I. Т. 20 (1775–1780). № 14.357. Санкт-Петербург, 1830. 1034 с.
2. Учреждения для управления губерний Всероссийской империи (далі – Учреждения). *ПЗЗ*. Собр. I. Т. 20 (1775–1780). № 14.392. Санкт-Петербург, 1830. 1034 с.
3. Пироженко О.С. Позбавлення волі та альтернативні йому види покарання у вітчизняному кримінальному праві (друга половина XVII ст. – початок XX ст.). *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2006. № 35. С. 112–119. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnvvs_2006_35_19; Левчук І.О. Пенітенціарна система Російської імперії у дореформений період (на прикладі українських губерній). *Історико-правовий часопис*. 2015. № 2. С. 181–184. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipch_2015_2_36; Россіхін В.В. Передумови та зміст тюремної реформи в Росії в другій половині XIX ст. та перетворення в системі пенітенціарних закладів. *Право і безпека*. 2006. Т. 5. № 2. С. 136–140. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2006_5_2_40.
4. Таганцев Н.С. Уголовное право (Общая часть). Ч. 2. По изданию 1902 года. *Allpravo.ru*. 2003. URL: <http://www.allpravo.ru/library/doc101p0/instrum106/item985.html>.
5. Моїсєєва Т.М. Законодавчо-нормативне визначення завдань і контингенту прядильних, гамівних і робочих будинків: порівняльний аналіз (на матеріалах Повного зібрання законів Російської імперії). *Емінак*. 2016. № 1 (1). С. 85–90. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/eminak_2016_1\(1\)_15](http://nbuv.gov.ua/UJRN/eminak_2016_1(1)_15).
6. Энциклопедический словарь / под ред. проф. И.Е. Андреевского, К.К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского; изд. : Ф.А. Брокгауз (Лейпциг), И.А. Ефрон (С.-Петербург). Т. XXVA (50). Санкт-Петербург : Семеновская Типолитография (И.А. Ефрона), 1898. С. 957–958. URL: <http://www.vehi.net/brokgauz>.
7. Об учреждении под ведомством тамошней Полиции...
8. Учреждения для управления губерний...
9. О мерах к доставлению пропитания нищим. *ПЗЗ*. Собр. I. Т. 21 (1781–1783). № 15.152. Санкт-Петербург, 1830. 1083 с.

10. О суде и наказаниях за воровство разных родов и о заведении рабочих домов во всех губерниях. *ПСЗ. Собр. I. Т. 21 (1781–1783). № 15147.* Санкт-Петербург, 1830. 1083 с.
11. О правилах заключения простолюдинов, проживающих в столицах, за просрочку паспортов в рабочий дом. *ПСЗ. Собр. II. Т. 19 (1844). № 17.696.* Санкт-Петербург, 1845. 921 с.
12. О призрении солдаток, происходящих из сословия государственных крестьян. *ПСЗ. Собр. II. Т. 16 (1841). № 14.278.* Санкт-Петербург, 1842. 924 с.
13. Положение о рабочем доме в С. Петербурге. *ПСЗ. Собр. II. Т. 14 (1839). Ч. I. № 11.931.* Санкт-Петербург, 1840. 1185 с.
14. Положение о рабочем доме...
15. Кони А. Федор Петрович Гааз. Биографический очерк. // Два фрагмента из кн.: *Врата милосердия. Книга о докторе Гаазе.* Москва : Фонд «Древо добра», 2002. URL: <http://www.index.org.ru/turma/in/gaaz.htm>.
16. Положение о рабочем доме...
17. О заведении во всех губерниях для преступников, обличенных в краже, грабеже и мошенничестве, рабочих домов, особых от тех, кои по Учреждению о губерниях назначены, и об употреблении на сие денег из суммы, определенной в каждой губернии на строение. *ПСЗ. Собр. I. Т. 21 (1781–1783). № 15.657.* Санкт-Петербург, 1830. 1083 с.
18. О бытии рабочему дому под ведением Приказа Общественного Призрения. *ПСЗ. Собр. I. Т. 21 (1781–1783). № 15.492.* Санкт-Петербург, 1830. 1083 с.
19. О заведении во всех Губерниях...
20. О заведении в Новгородском рабочем доме казенных работ для отсылаемых туда преступников и об отпуске оным для зарабатывания денег на партикулярные работы. *ПСЗ. Собр. I. Т. 21 (1781–1783). № 15.686.* Санкт-Петербург, 1830. 1083 с.
21. О распределении уголовных и других преступников по важности их в каторжную работу на поселение и в крепостные работы. *ПСЗ. Собр. I. Т. 24 (6 нояб. 1796 – 1797). № 18.140.* Санкт-Петербург, 1830. 869 с.
22. Об отсылке преступников в каторжную работу и к крепостным строениям; об оставлении их за некоторые преступления в смиренных и рабочих домах и о сумме на содержание колодников и их отправление. *ПСЗ. Собр. I. Т. 25 (1798–1799). № 18.452.* Санкт-Петербург, 1830. 933 с.
23. Об отсылке преступников...
24. О предоставлении чинить расправу головам на мирской сходке, если преступление не будет заключать в себе большой важности, как то: кража, не превосходящая пяти рублей и тому подобное. *ПСЗ. Собр. I. Т. 32 (1812–1814). № 25.142.* Санкт-Петербург, 1830. 1107 с.
25. О мерах наказания преступников за кражу ниже двадцати рублей. *ПСЗ. Собр. I. Т. 33 (1815–1816). № 25.295.* Санкт-Петербург, 1830. 1173 с.
26. О мерах наказания...
27. Таганцев Н.С. Уголовное право...
28. О передаче состоящих в заведывании Приказов Общественного Призрения рабочих и смиренных домов в ведение Губернских Правлений и Попечительных о Тюрьмах Комитетов. *ПСЗ. Собр. II. Т. 40 (1865). Ч. II. № 42.737.* Санкт-Петербург, 1867. 415 с.

